

نقش مسجد در تحولات اجتماعی در گستره تاریخ اسلام

سید محمدطه موسوی (دانش آموخته سطوح عالی حوزه)

پیامبر اکرم فرمودند: «إِذَا نَزَلَتِ الْعَاهَاتُ وَالْأَفَاتُ، عُوفِيَ أَهْلُ الْمَسَاجِدِ؛^۱ وقتی

مشکلات و بلاها نازل می‌شود، اهل مسجد نجات می‌یابند».

تاریخ از تغییرات و تحولات اجتماعی آکنده است که هر یک از رنگ و بوی متفاوتی دارد.

بی‌شک مسجد یکی از عناصر مهم تحولات اجتماعی مسلمانان بوده است. نقش مسجد به

عنوان کانون اصلی انجام مناسک دینی و اجتماع مؤمنان و پایگاه دینی و فرهنگی از صدر

اسلام تا بیداری اسلامی ملل عرب در سالیان اخیر پررنگ بوده است. در این یادداشت، فقط

به سه مقطع تاریخی اسلام پرداخته می‌شود تا به گوشه‌ای از نقش آفرینی مساجد در تحولات

اجتماعی صدر اسلام، انقلاب مشروطه و نهضت امام خمینی (ره) اشاره‌ای شود.

الف: نقش مسجد در تحولات اجتماعی عصر رسول اکرم (ص)

^۱حر عاملی؛ مستدرک الوسائل؛ ج 3، ص 356.

از آغاز نزول وحی، رسول اکرم (ص) توجه ویژه‌ای به عبادت و محل آن داشته است. آن حضرت پس از هجرت به مدینه، با تأسیس مسجد قبا در 12 ربیع‌الاول مکانی ایجاد کرد که در واقع پایه‌های اساسی حکومت اسلامی در آن بنیان‌گذاری شد و کانون فعالیت‌های مهم نهضت جهانی اسلام به شمار می‌رفت. اولین مسجد (مسجد قبا) در حالی به دستور پیامبر گرامی (ص) اسلام بنا شد که آن حضرت در حال هجرت برای ایجاد تحول و قیام علیه مشرکان و درصدد انجام یک حرکت انقلابی مقدس و تحول‌آفرین بود. به این ترتیب، اولین پایگاه که یکی از نقش‌های اصلی آن تحول‌آفرینی بود، در آغاز شکل‌گیری دین مبین اسلام توسط حضرت محمد مصطفی (ص) بنیان‌گذاری شد. از آن پس این نقش مهم همواره در طول حیات مسجد به عنوان نقشی ماندگار، با مسجد همراه و همزاد بوده است.

جامعیت مسجد در همه زمینه‌های عبادی، سیاسی، فرهنگی، آموزشی، نظامی، قضایی و... بوده است؛ و محور همه آنها امامت و پیشوایی در مسجد است که به عنوان مهم‌ترین مسئله در ساختار و پیکره این مکان مقدس مطرح است و کوچک‌ترین غفلت، سرانجام به لوث شدن هدف کلی و پایمال گشتن مقصد نهایی منجر خواهد شد. اهمیت این موضوع در ساختار مسجد به اندازه‌ای است که در زمان حضور پیامبر (ص) در مدینه، شخص ایشان

عهددار ادارهٔ مسجدالنبی (ص) بود و در غیاب حضرت (ص) امامت مسجدالنبی بر عهده کسی بود که توسط آن بزرگوار معین گردیده است. در زمان رسول اکرم (ص) یکی از مهم‌ترین نقش‌های مسجد، تدارک مقدمات فکری و بسیج عمومی مسلمانان به منظور جهاد با کفار بوده است. امام خمینی در این باره می‌فرماید:

«مسجد در اسلام و در صدر اسلام همیشه مرکز جنبش و حرکت‌های اسلامی بوده... از مسجد تبلیغات اسلامی شروع می‌شده است، از مسجد حرکت قوای اسلامی برای سرکوبی کفار و وارد کردن آنها در [زیر] بیرق اسلام بوده است. شما که از اهالی مسجد و علمای مساجد هستید، باید پیروی از پیغمبر اسلام (ص) و اصحاب آن سرور کنید و مساجد را برای تبلیغ اسلام و حرکت اسلامی و قطع ایادی شرک و کفر و تأیید مستضعفین در مقابل مستکبرین قرار دهید».^۲

ب: نقش حرکت‌آفرین مساجد در تاریخ معاصر ایران

مطالعهٔ تاریخ معاصر کشور ما نشان می‌دهد که مساجد به عنوان مرکز و پایگاه دینی و فرهنگی، نقش بسیار حساس و خطیری در ایجاد هسته‌های اولیه نهضت پویا و اصیل، احیای

اسلام انقلابی و جهت‌دهی به حرکت‌ها و جریانات مردمی داشته است. در اینجا به چند نمونه اشاره می‌کنیم.

در اواخر ماه رمضان سال 1284 ه.ش گران شدن قند، شعله‌های اعتراض را در بین مردم بر افروخت. عین‌الدوله این موضوع را بهانه ساخت تا از مردم، زهر چشم بگیرد. به اشاره او، علاءالدوله حاکم تهران، بازرگانانی را که در ماجرای نوز بلژیکی به حرم حضرت عبدالعظیم پناهنده شده بودند، احضار کرد و برخی از آنها را به فلک بست. به همین سبب شهر به هم ریخت؛ بازارها بسته شد و مردم در مسجد شاه گرد آمدند. در پی این تجمع، مردم نیرو گرفتند و کشمکش بین طرفداران استبداد و عدالت‌خواهان شدت گرفت و دولت به وحشت افتاد و در فردای آن روز نیز در مسجد شاه، مجلس بزرگی بر پا شد. این تجمع با توطئه عوامل شاه به تشنج کشیده شد و مأموران با چوب و چماق به جان مردم افتادند. در پی این حادثه، اجتماع‌های بزرگی در منازل علما برپا شد.^۳

همچنین می‌توان در دوره پهلوی به قیام مسجد گوهرشاد مشهد اشاره کرد که پس از تصویب قانون اجباری متحدالشکل کردن لباس در ایران در دی ماه 1307 و به دنبال آن

³ محمد علی موظف رستمی، نقش مسجد در شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران.

فرمان اجباری کشف حجاب، با مقاومت مردم و عالمان دینی شهرهای مختلف ایران روبه‌رو شد. در شهر مقدس مشهد، مردم به نشانه اعتراض، در مسجد گوهرشاد اجتماع کردند. به دستور مستقیم رضاشاه، مأموران، مسجد را به محاصره درآوردند و با پتک در مسجد را شکستند و وارد صحن شدند و با مسلسل‌های سنگین، از اطراف و بام‌های حرم مشرف به صحن مسجد گوهرشاد، آن را به گلوله بستند.^۴

ج: نقش مسجد در نهضت امام خمینی

با آغاز انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی(ره)، مساجد نیز همانند دوران صدر اسلام جایگاه واقعی خود را بازشناختند. نیروهای فعال در مساجد به طور مستقیم در متن انقلاب شرکت جستند؛ به گونه‌ای که از آن پس مساجد نقش پایگاه ارتباطی مردم را به عهده گرفتند و در شرایط حساسی که نهضت اسلامی فاقد هرگونه تشکیلات منطبق با معیارهای اسلامی بود، مساجد توانستند این نارسایی مهم را جبران کرده، به انسجام نیروهای مردمی بپردازند.

^۴همان.

بی‌شک آغاز انقلاب ایران، از سخنرانی‌های پرشور و حماسی امام خمینی(ره) از مسجد اعظم قم آغاز شد و به تدریج روحانیون و علما آن را در سایر مساجد ایران گسترش دادند؛ مساجدی همچون: مسجد هدایت تهران به امام جماعت آیت‌الله طالقانی و آیت‌الله شهید مطهری، مسجد الجواد (ع) با محوریت آیت‌الله شهید مطهری، مسجد جلیلی تهران با محوریت آیت‌الله مهدوی کنی، مسجد قبا با محوریت آیت‌الله دکتر مفتاح، مسجد کرامت مشهد با محوریت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، مسجد امام قم و مسجد شیخ عزیزالله تهران، مسجد لرزاده تهران، مسجد سید و مسجد امام علی (ع) اصفهان، مسجد پایگاه نوژه همدان و مسجد جامع کرج.

علاوه بر این، پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بسیاری از برنامه‌های انقلاب، مانند فراندوم، شوراهای محلی، کانون‌های بسیج و دیگر ضرورت‌های زمان در مساجد انجام می‌گرفت. حامد الگار دربارهٔ نقش مسجد در انقلاب ایران می‌نویسد:

«مسجد هسته اساسی تشکیلات انقلاب اسلامی بود. یکی از عناصر مهم در پیروزی انقلاب، احیای مجدد مسجد و تمام ابعاد عملکردی آن بود. نقش مسجد، دیگر نه عزلت و گریزگاهی از جامعه بود که مردم برای دوری جستن از دنیا، گرفتن وضو، انجام عبادات یا گوش دادن به

صوت قرآن به آن پناه می‌بردند؛ بلکه برعکس، مسجد به کانون مبارزه و مرکز فرماندهی

بدل گردید. به طور خلاصه مسجد تماماً آن چیزی شد که در عصر پیامبر بود.^۵